

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA BƏZİ GEYİMLƏR VƏ ONLARIN ETNOQRAFİK PARALELLƏRİ

Gülzadə Abdulova

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

abdulovaaxundova@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında yer alan türk geyim mədəniyyətinin kaftan, cübbə, çəpkən, çuxa, kəpənək, ədük və s. kimi mühüm geyim elementlərinin bəzi araşdırılmamış məqamlarına diqqət çəkilir, onların forması, tarixi, etimologiyası haqqında məlumat verilir. Geyimlərin etnogenezi problemlərinin həllində vasitə kimi istifadə olunmasına diqqət çəkən müəllif türk xalqlarına məxsus geyimlərin Azərbaycan ərazisində hələ e.ə. II minillikdən məlum olmasına əsasən türklərin bu ərazilərdə yaşamasının tarixinin elmi ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, e.ə. VII əsrə deyil, daha qədim dövrlərə söykəndiyi qənaətinə gəlir, eyni zamanda Latın Amerikasını qızıldərililərinin, etrusqların türk xalqları ilə qohumluq əlaqələrinin olması haqqında ehtimalların geyimlər vasitəsilə araşdırılmasının mümkünlüyünü təsdiqləyir. Məqalədə həmçinin “Kitabi-Dədə Qorqud” hadisələrinin cərəyan etdiyi ərazilərdə geyim adları ilə bağlı oronim, toponimlərin adları sadalanır.

Açar sözlər: Dastan, geyim, kaftan, kəpənək, cübbə, çəpkən.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı etnoqrafiya elmi üçün zəngin məlumat bazasıdır. Dastandan Azərbaycanın keçmiş məişətinin əksər sahələrinə, o cümlədən ənənəvi xalq geyimlərinə dair qiymətli məlumat əldə etmək mümkündür. Azərbaycan geyim mədəniyyətinə dair yazılan bütün əsərlərdə mütləq “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına müraciət olunur. S.Dünyamalıyeva (5), Ə.Əhməd (6) və Q.Rəcəbli (14) dastanda adı çəkilən geyimlərlə bağlı məqalə yazmış, Ə.Əsədova dissertasiyasının bir bölməsini bu mövzuya həsr etmişdir (7). Ümumiyyətlə, geyimlərlə bağlı yazılan bütün tədqiqat əsərlərində mütləq “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına müraciət olunur. Biz də dastanda adı keçən bəzi geyimlərlə bağlı apardığımız tədqiqatı elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmağa çalışacağıq.

Dastanda adı keçən mühüm geyim elementlərindən biri börkdür. Börkün adı Mahmud Kaşğarının əsərində də çəkilir və hər iki möhtəşəm mənbəyə əsasən börkün bütün türk dünyasında geniş yayılmış geyim elementi olmasını söyləmək mümkündür. M.Kaşğari 4 növ – “sukarlaç börk” (şişpapaq) (8, s. 473), “kıdılığ börk” (kənarlı külah) (8, s.475), “kuturma börk” (8, s. 470), “kiymaç börk”ün (9, s. 171) adını çəkir. Divanda börklərin tarixi haqqında məlumat olmasa da, bəzilərinin forması böyük ensiklopedistin verdiyi məlumat əsasında məlumdur. Börkün tarixi haqqında Azərbaycan ərazisindəki arxeoloji qazıntılardan tapılan maddi mədəniyyət nümunələri də dəyərli məlumat verir. E.ə. II minilliyə aid kəmərlər üzərindəki papaq təsvirləri ilə e.ə. I əsrə aid balbalın başındakı papaq və XX əsrin ortalarına qədər (Cənubi Azərbaycanda bu günədək) xalqın istifadəsində olmuş papaq formaları bir-birini təkrarlayır. Qaynaqlarda əsasən “börk” ifadəsi işlədilir. Börk həm keçə, həm də qoyun dərisindən tikilən papaqlara deyilirdi.

Abidədə yüksək təbəqənin nümayəndəsi olan Aruz qocanın papağı külah, kasıb təbəqənin nümayəndəsi Qaraca çobanın papağı börk adlanır. Qazan bəyin dayısı at ağızlı Aruz qocanın cüssəsinin nəhəngliyini bildirmək üçün “... altı ögəc dərisindən, külah etsə, qulaqlarını örtməyən” (10, s. 49) – deyə qeyd olunur. Ögəc (öyəc) bildiyimiz kimi, 3 yaşar erkək qoyunlara deyilir. Onun dərisi, heç şübhəsiz ki, quzu dərisindən çox böyükdür və bir ögəc dərisindən istənilən kişiye papaq tikmək mümkündür. Əlbəttə ki, iqtibas verdiyimiz nümunədə mübaligə edilmişdir.

İslamın qəbulundan sonra ərəb və fars sözlərinin təsiri altında qalan türkcə geyim adları sırasına digər geyimlərlə yanaşı, külah, şəbküləh, təsküləh kimi geyim adları da daxil oldu (16, s. 113). Mütəxəssislərin bir çoxu külah və şəbküləhın fars mənşəli söz olduğunu əsas gətirərək geyimin özünün də farslara aid olduğu qənaətindədir. Diqqət çəkən məqam ondan ibarətdir ki, dastanda adı keçən külah bu gün bizə məlum olan külahlar kimi toxunma və ya keçə materialından deyil, məhz dəridəndir. Yəni, ənənəvi türk papaqlarındandır. Bildiyimiz kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” VII əsr abidəsi olsa da, dastanın yazıya köçürülmə tarixi XI əsrə təsadüf edir. Ola bilsin ki, “külah” istilahı da həmin dövrdən, bəlkə də dastanın üzü təkrar köçürülən dövrdən dilimizə daxil olmuşdur. Halbuki qeyd etdiyimiz kimi, dastanda kasıb təbəqənin baş geyimi “börk” adı ilə qeyd olunur. Qaraca çoban düşməne:

Başındakı tuğulğanı nə öyərən, mərə kafir?
Başındakı borkümçə gəlməz mana (10, s. 39) – deyir.

Hər iki nümunənin təhlili göstərir ki, sadə xalq kütlələri ilə yuxarı zümrələrin ifadə tərzlərində fərqlər olmuş, alimlərin sözləri daha çox yüksək təbəqə arasında yayılmışdır. Mahmud Kaşğari öz əsərində belə bir məlumat verir: “Oğuzlar farslarla oturub-durandan bəri bəzi türkcə sözləri unutmuş, onların yerinə farsca sözləri işlətməyə başlamışlar...” (8, s. 425). Bu sözlərdən biri də, şübhəsiz ki, külah və ya şəbkülahdır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, türklər arasında külah formalı papaqlar daha erkən mövcud olmuş, etnik-mədəni təmas nəticəsində geyimin adı dilimizə ifadə olaraq daxil edilmişdir. Paris Antropologiya Məktəbinin Etnologiya üzrə professoru Georgi Montandonun “Traite D”ethnologie Culturelle” adlı əsərində kalpağın iranlılara türklərdən keçdiyini (16, s. 18) qeyd etməsi də göstərir ki, təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətindən irəli gələrək yaranmış istər dəri, istərsə də keçə papaqlar farslara, o cümlədən əksər xalqlara türklərdən keçmişdir. Türk xalqlarının həyat tərzlərinə uyğun olaraq yaratdıqları geyimlər zamanla əhatələrində olduqları xalqlar tərəfindən mənimsənilmişdir. Bu geyimlər arasında papaqlar günümüzdə qədər qonşu xalqlar tərəfindən əksər hallarda semantika ilə birlikdə istifadə olunmaqdadır. Qoyun-quzu dərisindən tikilən papaqlar zamanla dünyanın müxtəlif ölkələrində yayılmış, əksər hallarda öz adı ilə, bəzən də yerli ad qazanaraq istifadə olunmuşdur. Qoyunçuluqla məşğul olan bütün türk xalqları, onların əhatəsində yaşayan xalqlar və etnik qruplar, o cümlədən Qafqaz xalqları bu dəri papaq növündən geniş şəkildə istifadə etmişlər. Orta əsrlərdə xaç yürüşləri sayəsində Buxara papaqları Avropaya daşınaraq yayılmışdır (16, s. 18). Hətta borkün digər adı olan “kalpak” Polşa, sonra isə rus, ukrain, serb, xorvat, sloven və çex dillərinə “klobuk”, “kolobuk” (26) şəklində keçmişdir. Qeyd edək ki, klobuk hal-hazırda pravoslav kilsəsinin din xadimləri tərəfindən istifadə olunmaqdadır.

Dastanda adı çəkilən və bu günə qədər arxaikləşməyən geyim növlərindən biri köynəkdir. Abidədə geyimin adı “kömlək”, “könlək” (10, s. 62), Mahmud Kaşğari divanında isə “könqlək” (8, s. 305) olaraq keçir. Bu geyim növü Krım tatarları, eyni zamanda qaraçay-balkarlar arasında “kolek”, “komlek” (21, s. 24) adlanırdı. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının bütün boylarının

hamısında bu ifadəyə rast gəlinir və o, kişi üst geyimi kimi təqdim olunur (11, s. 162). Görünür, əksər geyimlər kimi, köynəklər də qadın geyim dəstinə kişi geyimlərindən keçmişdir. Dastandakı faktik materiallardan köynəyin biçim üsulu və tikiş texnikası tam bəlli olmasa da, dolayısı ilə onun gen və uzunətəklili olmasından anlaşıdır. Həmin köynək modeli Qazax-Borçalı bölgəsi, eyni zamanda dağ yəhudiləri arasında XX əsrin əvvəllərinə qədər istifadə olunmuşdur.

Köynəyin adının etimologiyası haqqında müəyyən fikrə gəlmək üçün dastandakı ifadə çox əhəmiyyətlidir. Geyimin adı bəzi mütəxəssislər tərəfindən kəpənəklə əlaqələndirilir. A.Kuznetsova onun biçim formasına əsaslanaraq “kobelek” sözünü kəpənəklə bağlayır (23, s. 1). Yapıncı növlərindən biri olan kəpənəyi də yanlış olaraq eyni bəcəklə bağlayırlar (1, s. 147). Doğrudan da, tuniki biçimli, köynəyin ülgüsü ilk baxışda uçan kəpənəyi xatırladır. Lakin köynəyin adını onun bədənə yaxın olması ilə əlaqələndirmək daha düzgün olardı. Geyimin qədim adının dastanda göstərildiyi kimi “könqlək” və ya “könlək” olması və bu sözlərin kökündə “kön” (gön, dəri) sözünün dayanması bunu deməyə əsas verir.

Bildiyimiz kimi, yaxın keçmişdə hər bir qız nişanlısı üçün köynək tikər, yaxasını müxtəlif tikmələrlə bəzəyərmiş (bu ənənə fabrikin istehsalı köynəklərin hədiyyə olunması ilə bu günə qədər davam etdirilir). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Qam Börənin oğlu Bamsı Beyrək” boyunda Yalancuğun gətirdiyi köynəyi tanımaq üçün məhz Banuçiçəyə müraciət olunur: “Biz bunu tanımazıq, adaqlusuna aparın, görsün. Ol yaxşı bilür. Zira ol dikibdir, yenə ol tanır” (10, s. 62). Gəlinin bəyə tikdiyi köynək mütləq fərqləndirici xüsusiyyətə malik olurdu. Belə köynəklər tikmə naxışla bəzədilir, bu bəzəklərin əksəriyyəti qoruyucu funksiya daşıyır, şər qüvvələrdən qorunma, ruzi-bərəkət, nəsil artımı ilə bağlı olurdu.

Köynəklərə bəzən dikiyaxa əlavə olunurdu. Azərbaycanda bu köynəklərin nə vaxtdan yayıldığını qəti şəkildə demək mümkün deyildir. Çox böyük ehtimalla, dik yaxalar yun əsaslı (keçə, çuxa, şal, mahud və s.) üst geyimlərinin boyunu qıcıqlandırmasının qarşısını almaq üçün düşünülmüşdür. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “qıl kepenek boyuncuğun sürər deyəyini?” (10, s. 91) – ifadəsinin işlədilməsi də göstərir ki, üst geyimlərinin boyunu zədələməsi və ya qıcıqlandırması qaçılmaz olmuşdur. Elə buna görə də, köynəklərə (eyni zamanda arxalıqlara) boyunluq əlavə olunması zərurətə çevrilmişdir.

Bu gün dünya ictimaiyyətinə “çerkeska” adı ilə sınırlanmış çuxanın adına ilk dəfə məhz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında rast gəlinir. Dastanda “doqquzlama çığrab çuxa” (10, s. 77) və “cübbə-çuqa”nın (10, s. 143) adları çəkilir. Abidədə rast gəldiyimiz “Çigin quşlu cübbə don” Azərbaycan, ümumiyyətlə, türk geyim mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün qiymətli məlumatdır. Cübbə ərəblərin gəlişindən sonra yüksək zümərənin geyim dəstində yer almışdır. Eynilə küləh, şəküləh, araçqın, şalvar, kəmər və s. söz olaraq fars dilindən alındığı kimi cübbə də sadəcə, söz olaraq ərəb dilindən qəbul olunmuşdur. Miniaturlərdə təsvir edilən geyimlərə diqqət etdikdə çəpkənin üstündən geyilən yaxası xəzli, bədəni sərbəst, yarımqol geyimi – cübbəni müşahidə etmək olar. Xatırladaq ki, orta əsrlərdə bu geyim növü də həm kişilər, həm də qadınlar tərəfindən geyilmişdir. Dastanın “Salur Qazanın oğlu Uruzun dutsaq olduğu boy”unda Xan qızı boyu uzun Burla xatun Qazanı qarşılarkən “samur cübbəsin əgninə aldı” (10, s. 84) – yazılır. Bu onu göstərir ki, samur xəzli cübbə don qadınlar tərəfindən də geyilir və yüksək zümərənin geyim dəstində xüsusi mərasimlərdə istifadə olunurdu. Miniaturlərdə müşahidə olunan cübbə don çəpkənə nisbətən sərbəstdir, bədənə kip oturmur və yaxası açıqdır. Hunların ov həvəsindən bəhs edən L.Ligeti “onların ov ətinə nadir hallarda yediklərini, normal hallarda bəslədikləri ev heyvanlarının ətindən istifadə etdiklərini, geyimlərini onların dərisindən hazırladıklarını, olsa-olsa bəzəkli çəpkənləri üçün ov heyvanlarından birinin qiymətli kürkündən” faydalandıklarını yazır” (18, s. 47). Bu fakt çəpkənin xəzlənməsini göstərməklə yanaşı, bu geyim elementinin orta q türk mədəniyyətində mühüm yer tutduğunu və cübbənin elə çəpkən olduğunu əyani şəkildə isbatlayır. Eyni formalı geyimə balkarlar “çuba”, “çubur” deyirlər (19, s. 232). Ola bilsin ki, cübbə sözü ilə çuba arasında əlaqə vardır və bu sözlərin dilçilər tərəfindən tədqiqinə ehtiyac duyulur.

“Çigin quşlu cübbə don” ifadəsinin digər tərəfi isə geyimin mifoloji, eyni zamanda dekorativ mahiyyəti ilə bağlıdır. Dastanda çikin güləbətın mənasında işlədilmişdir. Mahmud Kaşğari “Divani-lügət-it-türk” əsərində “çikin” sözünün “güləbətın, çikin yıpı – güləbətın teli, ipək qumaşı güləbətınla tikmək” (8, s. 418) mənalarda işləndiyini göstərir. Tədqiqatçılar “çikin” sözünü “çigin”, “çiyin” kimi tərcümə edərək onun ilkin mənasından uzaqlaşmasına, geyimin əsl mahiyyətinin kölgədə qalmasına səbəb olmuşlar. Çikin (güləbətın) quş təsvirli donlar çox qiymətli geyim olmuş, onu yalnız

yüksək imtiyazlı şəxslər geyinmişdir. “Yüksək rütbəli şəxslər önünə və arxasına ipəklə sarınmış qızıl iplərdən quş və ya müxtəlif heyvan təsvirləri işlənmiş, dərəcələrini göstərən geyimlər geyinirdilər” (18, s. 263). Həmin təsvirlərin böyük qismi onqonlar və damğalardan ibarət idi ki, onlar geyimlərə tanıdıcı nişan kimi nəqş olunurdu. Qədim türklərdə hər bir tayfanın öz onqonu olurdu ki, bu onqonların əksəriyyəti müxtəlif quş növlərindən (qartal, sunqur, şahin və s.) ibarət idi. Bu nişanlar sayəsində insanın geyiminə baxmaqla onun hansı tayfaya mənsub olduğunu təyin etmək olurdu. Orta Asiyada da dövlət başçısının xüsusi hörmətinə layiq görülən şəxslərə “şah çiyini” (“şah çikini”-G.A.) adlanan geyim hədiyyə etmək adət idi (25, s. 71-72). Buradan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında rast gəldiyimiz “çikin quşlu cübbə don” ifadəsinin məzmunu aydınlaşır və bu tipli geyimlərin Orta Asiya türkləri arasında da yayıldığı görünür.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında adı qiymətli geyim növü kimi çəkilən, xanlar xanı Bayandur xana layiq “doqquzlama çığrab çuxa” haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Fikrimizcə, adı çəkilən çuxa bu gün muzey kolleksiyalarında qorunan doqquz taxtalı (çinli) çuxanın eynidir. Çuxanın ətəyi nə qədər enli olardısı, o, daha qiymətli hesab olunardı (varlı qadınlara məxsus tumanlar da 9-10 taxtadan tikilirdi). Çuxanın ətəyinin enli olması status göstəricisi hesab olunduğundan çuxa tikilərkən bu məqama böyük önəm verilirdi. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında rast gəldiyimiz xanlar xanı Bayandur xana hədiyyə edilən (“pəncik çıxarılan”) “doqquzlama çığrab çuxa”nın ətəyinin gen olması şübhəsizdir. Dastanda Dədə Qorqudun dilindən deyilən “Gen ətəgünə, dar koltuğuna sığınmağa gəlmişəm” (10, s. 58) ifadəsi fikrimizi təsdiqləyir. Bundan fərqli olaraq dastanın “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı” boyunda kafir elin geyimi “dar ətkli, gen qoltuqlu” (10, s. 108) təsvir edilir. Arxeoloji maddi mədəniyyət nümunələri üzərində həm ətəyi gen, həm də bütöv bədənlə kaftanlar müşahidə edilir və onların tarixi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından çox qədimdir. Bu daha geniş araşdırmanın mövzusu olduğundan ona ayrıca məqalədə toxunmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Dastanda adı çəkilən və diqqətdən yayınmış geyim hissələrindən biri “yen”dir. “Baniçiçək qırmızı qaftanın geydi. Əllərin yeninə çəkdi, gözükməsün deyü” və yaxud Qaraca Çoban “Yenümlə alnım qanın bən siləyin” – deyir. Qədim türk dilində qollar “yen” və ya “yeng” adlanırdı. Yen, yeng sözləri

türk geyim tarixinin məşhur və geniş yayılmış kəlmələridir” (15, s. 61). M.Kaşğarinin divanında “yenq” sözü həm paltarın qolu, həm də yanları mənasında təqdim olunur. İqtibaslardan aydın olduğu kimi, yen uzun olur, əllər onun içində gizləndirdi. Azərbaycanda “yeng” sözü Zaqatala bölgəsi əhalisinin xalq dilində qorunub saxlanmışdır. Burada yeng “paltarın qolunun ağzı” (2, s. 548) mənasında istifadə olunur. Hətta Zaqatalada Yengiyan adlı kənd də var. “Yen” sözü türkcədə üç anlamda işlədilir: geyim qolu, qol ağzı və qolluq. Daha çox isə “geyim qolu” mənasına gəlirdi. Anadoluda əlləri örtən uzun qollara “yen qapağı” adı verilirdi. Vaxtilə türk xalqları arasında mövcud olmuş güləş növlərindən biri yenglə bağlı olmuşdur. Yenlər əllər tərpendikcə və ya külək əsdikcə yellənirdi. Xalq arasında işlənən “Yel vurdu, yengələr oynadı” ifadəsi əslində yenglə bağlıdır və “yel vurdu, yenglər oynadı” olmalıdır. Yen, yəni, geyimin qolu qədim dövrlərdə enli və uzun olurdu. Qolları yuxarı qaldırıqda onlar quş qanadını xatırladırdı. Sonradan bu qollar təkmilləşdirilərək yalnız çiyinə bəndləndi və onların ağzına yarpaq, badam, quş dimdiyi, quş caynağını simvolizə edən, “yen” və ya müasir elmi ədəbiyyatda “əlçək” adlanan element əlavə olundu. Əlçək zireh geyimlərindən kişi və qadın geyimlərinə transfer olunan bir elementdir. Atma qollara müraciət olunması türk mifoloji dünyagörüşündən qaynaqlanan quş inancı ilə də bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, Anadoluda belə qollara “qartal qanad” deyilir.

Dastanda geyimlərlə bağlı diqqət çəkən bir məqam da onların rəngi ilə bağlıdır. Oğuzlar arasında ağ, qırmızı, qızılı(sarı) rənglərin yüksək tutulduğu dastanın müxtəlif boylarında müşahidə olunur. Salur Qazanın “Ağ donuma kir ələndi” (10, s. 90), “Səni görən bəg oğulları ağ çıxardı, qara geydi” (10, s. 90) deməsi göstərir ki, yüksək zümrənin geyim dəstində ağ geyim önəmli yer tutmuşdur. Bu ifadələr vasitəsilə klassik ədəbiyyatda apardığımız paralellər göstərir ki, ağ geyim yüksək zümrə arasında bütün dövrlərdə urvatlı tutulmuşdur. Y.V.Çəmənəzəminli Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanı bayram günü ağ libasda təsvir edir: “Xan bayram münasibətilə Lənbəran qumasından tikilmiş ağ çuxa, ağ arxalıq, geymiş və başına da ağ dəri papaq qoymuşdu” (4, s. 7). XIX əsrdə “təzətoylu gənclərin “bəy çuxası” da adətən, ağ rəngdə olurdu. Qız evindən oğlan evinə göndərilən hədiyyələr arasında mütləq bu cür ağ çuxa olması ənənəyə çevrilmişdi” (13, s. 145-146).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında belə bir geyim növü haqqında məlumat

vardır: “Bir əski dəvə çulu buldu, dəldi başına keçirdi”. Bu geyimin Latin Amerikasına yerlilərinə aid geyim növü olan panço ilə yaxınlığı olduğunu düşünürük. Panço Azərbaycan eləcə də Qafqaz xalqları arasında geniş yayılmış yapıncı ilə həm fonetik baxımdan, həm də mahiyyət etibarlı ilə çox yaxındır. Eyni məqsədə, yəni yağış və günəşdən qorunmağa xidmət edən pançolar su keçirməyən materiallardan tikilir, həmçinin başlıq əlavə edilirdi (28). Türk dillərində geniş yayılmış “yapıncı” sözü rus dilinə “epança”, “yaponça”, “yaponçitsa” şəklində keçmişdir. Maks Fasmer türk dilindəki “yapunca” (başlıqlı örtük), kırım tatarlarının dilindəki “yapunca” sözünün rus dilinə “yepança”, “yaponça”, ukrain dilinə “opança” şəklində keçdiyini qeyd edir (26). Yalnız yapıncıdan fərqli olaraq, panço eynilə dastanda göstərilən dəvə çulu kimi başdan geyilir ki, bu da yapıncının (həmçinin kaftanın) ən arxaik formasını özündə yaşatdığına işarəti ola bilər. Geyimin adında və formasındakı identiklik türklər və qızıldərililər arasında etnogenetik əlaqələrin mövcudluğunu deməyə imkan verir. Araşdırmalara görə vaxtilə mövcud olmuş Berinq piyada körpüsü ilə minilliklər boyunca dalğalar halında Amerikanın şimalına keçilmişdir (17, s. 875). Buradan “geyimlərin etnogenez problemlərinin həllində vasitə kimi istifadə olunması” (24, s. 3) fikri özünü doğruldur.

Azərbaycan milli kişi geyimi kompleksində yer alan elementlərdən biri kəpənəkdir. Bu ifadə ilə türkdilli mənbələrdə ilk dəfə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında tanış oluruq. Dastanda “qıl kəpənək”, “qara kəpənək” ifadələri işlədilir. Maraqlıdır ki, yapıncı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı hadisələrin cərəyan etdiyi qədim türk məskənlərindən olan indiki Ermənistan ərazisində və onunla sərhəd Türkiyədə öz “kəpənək” adını qoruyub saxlamışdır.

Kəpənək adına daha çox orta əsr mənbələrində rast gəlirik. Etnoqrafizm olaraq geyim adları sırasından arxaikləşərək çıxsa da, bir sıra etnonim, oronim və toponimlərdə qorunub saxlanmışdır. Geyimin adı Gürcüstan və Ermənistan Respublikalarında yerləşən azərbaycanlıların dədə-baba torpaqlarında və Azərbaycanda toponimə çevrilərək bu günə qədər yaşamaqdadır. “Kəpənəkçi” toponimi Gürcüstanda Kəpənəkçi (Kvemo-Bolnisi), Şindilər-Kəpənəkçi, Aşağı Kəpənəkçi, Kürüstü-Kəpənəkçi (12, s. 19; 39; 44; 67) şəklində, Azərbaycanın Zaqatala və Goranboy, Bərdə, Tərtər rayonlarının inzibati ərazi vahidlərindəki kənd adlarında qorunub saxlanmışdır. Ermənistan ərazisində

“Kəpənəkçi” etnoniminə daha çox rast gəlinir. Dilçi alim H.Araslıya istinad edən tədqiqatçı İ.Bayramov İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında, indiki Düzkənd (Axuryan) rayonundakı Kəpənək oroniminin qədim türk dilində “yapıncı” mənasında işlənən kəpənək sözündən əmələ gələn kəpənəkçi etnonimi ilə bağlı olduğunu təsdiqləyir (3, s. 188). Şörəyel vadisində, Gümrü şəhərindən şimal-şərqdə Böyük Kəpənəkçi və ondan törəmiş Kiçik Kəpənəkçi kəndlərinin əhalisi 1878-ci il rus-türk müharibələrindən sonra dədə-baba torpaqlarından zorla çıxarıldı və oraya ermənilər yerləşdirildi. Oğuzların etnotoponimini əks etdirən Böyük Kəpənəkçi oykonimi 1935-ci ildə Musaelyan, Kiçik Kəpənəkçi isə 1945-ci ildə Ovit adları ilə əvəz edilmişdir (3, s. 188). Ermənistandakı Kafan şəhərinin adı da eyni kökdən gəlir. Maraqlıdır ki, Azərbaycan ərazisində geyimin “kəpənək” adı məhz İrəvanda və Anadoluda son dövrlərdə saxlanmışdır. “Kəpənək” sözünün geniş arealda yayılması və toponim və oronimlərdə yaşadılması onun tayfa adı ilə bağlılığını bir daha təsdiqləyir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənən “kıl yapıncı” ifadəsi İrəvan bölgəsi əhalisinin geyim dəstinə daxil olan xıllığın etimologiyası haqqında fikir yürütmək imkanı verir. “Xıllıq” ifadəsinin “qıl” sözündən yarandığını güman edirik. Çünki “türklər, insan və heyvan tükünə geniş anlamda “qıl” adını verirdilər” (15, s. 162). Qədim türk dilində “x” hərfinin olmadığını nəzərə alsaq, bu sözün əvvəllər “kıllı” şəklində işlədildiyini söyləmək olar. Keçənin həm də keçi qılından döyüldüyü məlumdur (27). Dastanda işlənən “qıl kəpənək” (10, s. 91) ifadəsi həmin yapıncının keçi qılından və ya yunla qarışığından döyüldüyünə dəlalət edir.

Məhz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı sayəsində oğuzların al maxmuri (qırmızı məxmər – G.A.), mahud şalvardan istifadə etdiyini öyrənirik. Qədim ayaq geyimləri sırasında yer alan uzunboğaz və yarımboğaz çəkmələr də çarıq kimi geniş arealda yayılmışdır. Ədük haqqında “Divani-lügət-it-türk”də və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında məlumatlar vardır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qeyd olunur ki, “Təpəgöz Basatı ədükün boğazına saldı” (10, s. 102). Bəzən bu ifadəyə görə ədiyin uğunboğaz çəkmə olduğu hesab olunur. Dastandan məlumdur ki, Təpəgöz çox nəhəngdir və hər hansı bir insanın onun ədiyinin boğazına yerləşməsi, fikrimizcə, Təpəgözün nəhəngliyini qabartmaq üçün edilmiş bədii təsvir vasitəsi mübaligədir. Mahmud Kaşğari ədiyin

izahını verərkən onun məs olduğunu göstərir. Qeyd edək ki, Krım tatarları yarımboğaz ayaq geyimini “məs” adlandırırlar. Ədiyin gödəkliyini nəzərə alsaq, tarixi Azərbaycan ərazilərindən arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan yarımboğaz çəkmə fiqurlarının ədiyə aid olduğunu söyləmək mümkündür. Qeyd edək ki, yarımboğaz çəkmə nümunələri Naxçıvan və indiki Ermənistan ərazisindəki arxeoloji abidələrdən əldə edilmişdir. Bu geyim nümunəsi türklərə məxsus fiqurlarda və təsvirlərdə də izlənilir. Fikrimizcə, ədiyin ibtidai forması çarıqla oxşar tərzdə hazırlanmışdır. Yəni ayaq “ədüklük” dərinin ortasına qoyulub, sonra dərinin kənarları topuqda toplanaraq xüsusi ip və ya köşə ilə bağlanmışdır. Məhz ona görə də, arxeoloji abidələrdən əldə olunan saxsı ədik nümunələrinin və fiqurlarda gördüyümüz çəkmə formalarının boğazı gendir. Qədim dövrə aid təsvirlərdə rast gəldiyimiz topuqdan bir qədər yuxarı olan çəkmələrin də boğazının bağlandığı aydın nəzərə çarpır. Görünür, ədik hazırlamaq üçün dəri çarığa nisbətən daha böyük ölçüdə götürülmüşdür. Sonralar tədricən daha təkmil üsullar tapılmış və ayağın üstündə dərilər ağız-ağıza gətirilərək tikilmişdir. Saxsı ədik nümunələrinin bəzisinin üzərindəki qabarıq hissə görünür, dərinin artıq qalan hissələridir və ayaqqabının üzərində onun tikilməsinə işarə edir. Azərbaycan ərazisindən tapılan ədik və uzunboğaz çəkmə və digər maddi mədəniyyət nümunələri e.ə. II minillikdə türklərin bu ərazilərdə yaşamasının isbatıdır.

Geniş yayılmış və günümüzə qədər gəlib çatan qədim ayaq geyimlərindən biri də başmaqdır. Bir sıra geyimlər kimi başmaq da həm kişilər, həm də qadınlar tərəfindən geyilmişdir. Başmağın dəqiq tarixini müəyyən etmək mümkün olmasa da, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında və XI əsrin yazılı mənbələrində onun adı çəkilir. “Ayağım başmaq, üzüm yaşmaq görmədi” (10, s. 56) ifadəsi göstərir ki, başmaq yüksək təbəqənin geyim dəstinə daxil olmuşdur. “Başak” adlı ayaq geyimi haqqında məlumat verən M.Kaşğari oğuzların bu sözə “ım” əlavə edərək “başmaq” (8, s. 380) dediyini qeyd edir.

Dastanın boylarında rast gəlinən geyimlə bağlı məlumatlar türk xalqlarına məxsus geyim mədəniyyətinin öyrənilməsində çox qiymətli yazılı mənbədir. Dastan nə qədər araşdırılsa da, hər dəfə oxuduqda yeni məlumatların əldə edilməsi mümkündür. Həmin məlumatların türk xalqlarının geyim mədəniyyəti, yazılı, təsviri materiallar ilə paralelləri yeni elmi nəticələrin əldə olunmasına imkan verir. Azərbaycan ərazisindən əldə olunan arxeoloji

tapıntılar Dədə Qorqud boylarında adı çəkilən geyimlərin bu ərazilərdə e.ə. II minillikdə prototiplərinin olduğunu sübut edir. Bəlkə də gələcəkdə aparılacaq elmi araşdırmalar türklərin burda daha qədim dövrlərdən məskunlaşdığını söyləmək imkanı verəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulova G. Azərbaycan milli geyimləri. Bakı: 2020.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: 2007.
3. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm; 2002.
4. Çəmənşəminli Y.V. İki od arasında. Bakı: 2005.
5. Dünyamalıyeva S. Erkən orta yüzilliklər Azərbaycan kişi geyimlərinin bədii-dekorativ xüsusiyyətləri.
6. Əhməd Ə. "Dədə Qorqud" dastanında bəzi geyimlər haqqında. // Azərb. SSR EA Məruzələri. XXXV c, N 2, 1979.
7. Əsədova Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı etnoqrafik mənbə kimi. Bakı, 2009. əlyazması hüququnda.
8. Kaşğari M. Divani-lüğət-it-türk. 4 cildə. I c. Bakı: 2006.
9. Kaşğari M. Divani-lüğət-it-türk. 4 cildə. I c. Bakı: 2006.
10. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: 2004.
11. "Kitabi-Dədə Qorqud" ensiklopediyası. 2 cildə, II c. Bakı: 2000.
12. Məmmədli Ş. Gürcüstan azərbaycanlıları. Gürcüstanda Azərbaycan Türkləri məskunlaşan inzibati-ərazi vahidləri. Statistik-ensiklopedik bilgiler. Tiflis: 2006.
13. Mustafayev A. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi. Bakı: 2009.
14. Rəcəbli Q. "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycanın qədim və orta əsrlər geyimləri haqqında. // Dil və ədəbiyyat elmi-nəzəri jurnalı. Bakı: 2000, №4 (29)
15. Bahaeddin Ögel. Türk kültür tarihine giriş. V cild. Ankara: 1978, s. 61
16. Balta N. Anadolu kadın başlıqları. Ankara: 2014.
17. Berrat Kurtuluş. Amerika kıtasının keşfi: Kuzey Amerika-Asya bağlantısı. dergipark.gov.tr/iusskd/issue/897/10049, s. 875
18. Ligeti L. Bilinmeyen iç Asya. Ankara: 1986.

19. Nevruz Y. Karaçay-Malkar türkçesinden Türkiye terkçesine açıklamalı büyük sözlük. 1991.
20. Tek R. Dîvânu lugâti't türk'te giyim kuşam kültürü ile ilgili kelimeler. mobile.jasstudies.com/mdergipdfdetay.aspx?ID=3574 s.263
21. Биттирова Н.Х. Об особенностях традиционного костюма карачаевцев, балкарцев и осетин: общее и частное // Вестник Ставропольского государственного университета, 59/ 2008, s.59; Рославцева Л.И. Одежда
22. Крымских татар конца XVIII– начала XX в. М. 2000., s.24
23. Кузнецова А. Я. Народное искусство карачаевцев и балкарцев., s.1
24. Белицер В.Н. Г.С.Маслова. Против антимарксистских извращений в изучении одежды. – СЭ, 1954, №3, с.3
25. Мукминова Р.Г. Костюм народов Средней Азии по письменным источникам XVI в. // Костюм народов Средней Азии. s.71-72
26. Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка. <https://vasmer.lexicography.online>
27. <https://nedir.ileilgili.org/kepenek-nedirnedemek-ileilgili-bilgiler.html>.
28. <https://www.turkcebilgi.com/panço>.

Некоторые виды одежды и их этнографические параллели в эпосе «Китаби-Деда Горгуд».

Гюльзаде Абдулова
доктор философских наук, доцент
abdulovaaxundova@gmail.com

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что к культуре тюркской одежды в эпосе «Китаби-Деде Горгуд» относятся: кафтан, джубба, чапкен, чуха, кепенек, адук и другие виды одеяний. Обращается внимание на некоторые неисследованные аспекты таких важных элементов одежды, как, например, их форма, история возникновения, этимология. Автор

обращает внимание на использование одежды, как инструмента в решении задач этногенеза. Как подтверждает научная литература, история проживания тюрков на этих территориях начинается со второго тысячелетия до н.э., а не с VII века. В то же время подтверждается возможность изучения предполагаемого родства латиноамериканцев и этрусков с тюркскими народами на основе анализа одежды и других этнографических особенностей. В статье также перечислены названия оронимов и топонимов, связанных с названиями одежды в районах, где происходили *Китаби-Деде Горгудские события*.

Ключевые слова: эпос, одежда, джубба, чапкен, чуха, кепенек, адук.

Some types of clothes and their ethnographic parallels in the epic “Kitabi-Dada Gorgud”.

Gulzade Abdulova

*Doctor of Philosophy in History, Associate Professor
abdulovaaxundova@gmail.com*

RESUME

The article mentions that the culture of Turkish clothing in the epic “Kitabi-Dada Gorgud” includes kaftan, jubba, chapken, chuha, kepenek, aduk and other types of clothing. Attention is paid to some unexplored aspects of such important elements of clothing, as, for example, their form, the history of awakening, etymology. The author draws attention to the use of clothing as a tool in solving the problem of ethnogenesis. As confirmed by scientific literature, the history of the Turks living in these territories dates back to the second millennium BC, and not to the VII century. At the same time, the possibility of studying the presumed kinship of Latin Americans and Etruscans with the Turkic peoples is mainly based on the analysis of clothing and other ethnographic features. The article also lists the names of oronimovs

and toponyms associated with the names of clothes in the districts where the “Kitabi-Dada Gorgud” events took place.

Keywords: epic, clothes, jubba, chapken, chukha, kepenek, aduk.